

Ганна Єрофеева

Бібліотечна діяльність Миколи Сумцова (з історії бібліотек Слобожанщини)

У нинішніх соціально-економічних умовах вартий уваги практичний досвід колегіального вирішення організаційно-управлінських проблем бібліотечної справи – бібліотечними фахівцями, представниками органів місцевого самоврядування, народної освіти, видавництва, культурно-просвітницьких установ. Про результативність такої діяльності свідчить історичний приклад становлення та розвитку бібліотек Слобідського краю, внесок у цю справу окремих громадських діячів та науковців.

З ім'ям видатного представника історико-філологічної думки, педагога, бібліографа, академіка Миколи Федоровича Сумцова (1854-1922) пов'язана ціла епоха в історії вивчення та дослідження світової літератури, культури українського народу, зокрема Слобожанщини. Учений широких наукових зацікавлень, людина невичерпної енергії, він водночас обіймав посади гласного міської Думи, голови училищної комісії, попечителя Пушкінського училища, був членом міської управи, Музейної комісії, правління Харківської громадської бібліотеки, Комітету по впорядкуванню сільських бібліотек, Видавничого комітету при товаристві грамотності тощо.

Цілеспрямована подвижницька робота вченого розпочалася у 80-ті роки XIX ст., коли нові суспільно-економічні зрушення в Україні активізували самосвідомість народу, діяльність громадськості щодо поширення знань. Центром національного відродження в Харкові став університет. Тому й відомі вчені Д.Багалій, В.Бузескул, О.Кирпичников, М.Сумцов та інші не оминали питань, пов'язаних з книгою, бібліотекою.

До практичних проблем розвитку бібліотечної мережі М.Сумцов підходив з бібліотечнознавчих позицій. Багатьом працям з його творчого доробку (понад 900 надрукованих) притаманне критично-оглядове висвітлення вітчизняного та зарубіжного бібліотечного досвіду, проблемно-дискусійний, теоретико-методичний розгляд питань з функціонування громадських, народних, учбових бібліотек. Сумцов (у співавторстві з Д.Багалієм та В.Бузескулом) підготував «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905)» [Х., 1906]; ним проаналізовано та узагальнено історичний розвиток зарубіжних і вітчизняних громадських бібліотек, зокрема харківської громадської (1836-1866); він пропонує своє тлумачення типології бібліотек, функціонально-суттєвого призначення публічних, народних бібліотек та їх структурних підрозділів; розробив концепцію самоврядування загальнодоступних стаціонарних та пересувних народних бібліотек у певному регіоні, програмні матеріали про науково-практичний журнал для громадських бібліотек. Заслужують уваги методичні поради вченого щодо вироблення моделі бібліотечного фонду, його формування, організації в сільських, народних, шкільних бібліотеках позакласного читання учнів, значення бібліографічних списків літератури для керівництва читанням тощо («Организация общественных и школьных библиотек» [Х., 1896]). Оскільки аналіз

бібліотечнознавчої думки М.Сумцова потребує глибшого осмислення, вважаємо за доцільне визначити місце вченого в зародженні та становленні бібліотек Слобожанщини, висвітлити його погляди на бібліотечну справу.

Важливою подією в громадському та культурному житті Харкова 1880-х років було влаштування загальнодоступної книгозбірні (тепер Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка). Після невдалої спроби діяльності громадської бібліотеки у 30-60-ті роки в місті відчувалася гостра потреба в бібліотеці, оскільки існуючі приватні, відомчі книгозбірні, зокрема й університетська, а також «кабінети для читання» при книгарнях не могли повною мірою задовольнити попит на книги, періодику.

Харківська громадська бібліотека (ХГБ) постала завдяки ентузіазму та енергії багатьох видатних діячів міста: земському лікарю О.Гурському, вченим Д.Багалію, О.Кирпичникову, М.Сумцову (працював у ній в перші роки її існування) та ін.

Щоб залучити громадськість міста до розв'язання бібліотечної проблеми, М.Сумцов, О.Гурський та О.Кирпичников виступали в Думі, на засіданнях наукових і громадських товариств, з публікаціями в пресі. Так, у статті «К вопросу о Харьковской общественной библиотеке» [1] подано власне, програму діяльності ХГБ у початковий період її функціонування. Сумцов вважав за обов'язкове створити відділи обслуговування та довідковий; встановити безплатне обслуговування читачів; з метою економії коштів і збагачення книжкового репертуару вдаватися до послуг букіністичних магазинів, насамперед Москви, Петербурга; залучати фахівців до комплектування, обробки та розстановки фондів; через відсутність дублетних примірників у бібліотечному фонді не видавати літератури додому.

Офіційно бібліотечна діяльність М.Сумцова розпочалася 26 вересня 1885 р., коли на зборах членів ХГБ його було обрано секретарем, а в червні 1886 р. – членом правління. У цей період найважливішим завданням був пошук коштів для формування бібліотечного фонду. На час відкриття книгозбірні (26 вересня 1886 р.) у ній налічувалося близько двох тисяч примірників, подарованих переважно науковцями Харківського університету. До наукових, культурно-благодійних установ та закладів надсилаються листи з проханням пожертвувати твори друку для бібліотеки. На звернення відгукнулися громадськість Харкова, колективи Московського архіву іноземних справ, Рум'янцевського музею (Москва), Петербурзького товариства дослідників природи, Казанського медичного товариства та ін. Серед подарованих 5552 книжок 70 видань (переважно з історії)

належали М. Сумцову [17]. У перший рік існування ХГБ М.Сумцов та О.Гурський переважно займалися питаннями формування книжкових колекцій, їх обробкою та розстановкою, обслуговування читачів.

У 1888 р. правління ХГБ доручило Д.Багалію та М.Сумцову організувати доукомплектування бібліотечного масиву книгами з питань народознавства, що до того часу відбувалося стихійно. Вони відшукують видання місцевого друку, літературу з історії, етнографії, археології, філології, мистецтвознавства, які в подальшому стали ядром фонду українського відділу ХГБ, створеного за ініціативою цих учених у 1906 р.

З перших днів існування ХГБ прагнула вводити в науковий і культурний обіг документальні масиви, зокрема випускаючи друковані каталоги. М.Сумцов як визначний бібліограф, член Бібліографічної комісії при Науковому товаристві ім. Т.Шевченка (з листопада 1909 р.) брав участь у створенні перших друкованих систематичних каталогів бібліотеки («Первый каталог Харьковской общественной библиотеки» [Х., 1886]; «Систематический каталог Харьковской общественной библиотеки» [Х., 1887] та ін.).

Як гласний Думи, М.Сумцов підтримував клопотання правління ХГБ про надання їй щорічних субсидій (було виділено три тис. крб.), коштів для купівлі землі, будівництва нового приміщення; про надання безплатних приміщень для бібліотеки. На його думку, фінансові проблеми в загальнодоступних бібліотеках можна вирішити, організувавши торгівлю навчальними посібниками, беручи одноразову платню при записі читачів, здаючи в оренду бібліотечні приміщення у вільні від обслуговування читачів часи, проводячи благодійні заходи (вечори, вистави, лекції) [2,5].

М.Сумцов був одним з ініціаторів зведення будівлі для ХГБ [3]. Разом з іншими громадськими діячами добивався виділення ділянки землі під забудову, надання для цього матеріальної допомоги [10].

Піднесення рівня народної освіти у кінці 80-х років помітно вплинуло на розвиток мережі бібліотек-читалень для робітників і селян. Організатором цього типу бібліотек виступило Товариство грамотності. М.Сумцов, як член Харківського відділення Товариства розповсюдження в народі грамотності, набутий ним досвід у ХГБ, університетській бібліотеці (деякий час працював у ній помічником бібліотекаря) застосовував, виконуючи обов'язки члена комітетів при Першій та Третій безплатних бібліотеках-читальнях (90-ті роки ХІХ ст. - 1900-ті роки). Він був і членом Комітету з улаштування сільських бібліотек (1894-1910), членом Видавничого комітету Товариства грамотності (1890-1900).

На прохання харків'ян про необхідність безплатних книгозбірень-читалень на початку 90-х років було створено комітети для їх організації. Проблема матеріального забезпечення таких бібліотек вирішувалася шляхом клопотання в Думі та Управі про виділення одноразової і щорічних субсидій, а також завдяки благодійницькій допомозі. Так, у вересні 1891 р. за дорученням комітету першої бібліотеки-читальні М.Сумцов звертається з проханням про виділення 500 крб. для її відкриття. Було придбано літературу, бібліотечне обладнання та меблі, канцтовари за рахунок пожертвувань. Оскільки міські субсидії покривали лише четверту частину витрат на функціонування бібліотек, організовувалися благодійницькі заходи.

Можна припустити, що за участю М.Сумцова розроблялися регламентуюча документація для бібліотеки (статут, правила, облікові форми прийому та видачі фонду, обслу-

говування читачів тощо). Він запропонував ХГБ виконувати функції методичного центру для народних бібліотек.

Книжкові зібрання харківських бібліотек користувалися значним попитом. У 1899 р. Перша та Третя бібліотеки мали 3 тис. передплатників, тобто вдвічі більше, ніж у п'яти петербурзьких бібліотеках-читальнях.

За ініціативою М.Сумцова, в 1894 р. було створено Комітет з улаштування сільських бібліотек, до складу якого спочатку входили члени комітетів харківських Першої та Третьої бібліотек. Організатори бібліотечної справи на селі впродовж 1894-1915 рр. збирали клопотання від місцевих земств, сільських, повітових товариств. На засіданнях Думи й Управи систематично порушувалися питання про матеріальну допомогу та виділення приміщень для бібліотек (на їх розвиток у 1899 р. губернське земство надало 11500 крб.).

На кошти Комітету доставлялися бібліотечне обладнання, інвентар. Займався він улаштуванням сільських бібліотек, комплектуванням книжкового фонду, відсилкою видань. М.Сумцов брав діяльну участь у доповненні бібліографічних каталогів (затверджувалися Міністерством народної освіти). Надання Комітетом комісійної допомоги бібліотекам Харківської губернії та деяких регіонів Росії дало змогу придбати літературу за зниженими цінами та примірники, пожертвувані відомими видавцями й книгопродавцями. Дбав Комітет і про методичне забезпечення бібліотек, оскільки бібліотекарями на громадських засадах працювали місцеві жителі - вчителі, земські діячі, інколи й селяни. Можливо, що М.Сумцов, методист з певними практичними навичками та теоретичними знаннями, був причетний до розроблення посібника «Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален» (М., 1895-1898), перевиданого чотири рази, що свідчить про практичну цінність уміщених у ньому правил, циркулярів, зразків форм обліку тощо.

Комітет надавав консультації, поради, практичну допомогу щодо методики бібліотечної технології та вирішення організаційних проблем. М.Сумцов вважав обов'язковим впровадження звітності про діяльність кожної народної бібліотеки, щоб вивчати їх досвід та популяризувати прогресивні форми роботи.

У 1895 р. Сумцов побував у народній бібліотеці в с. Боромля. Його враження від цих відвідин відбилися в замітці, надрукованій у «Харьковских губернских ведомостях», де йшлося про виникнення бібліотеки, роль місцевих меценатів у розвитку бібліотечної справи, книжковий фонд, потреби читачів-селян [4].

У кінці 90-х років робота Комітету з улаштування сільських бібліотек загальмувалася через недостатньо налагоджену їх звітність. З метою вивчення стану бібліотечної роботи на селі за участю М.Сумцова було обстежено 228 бібліотек. Одержані результати (відбито в праці «Библиотеки-читальни Харьковской губернии по данным исследования 1900-1902 гг.») дали змогу мати вірогідні статистичні дані про бібліотечну мережу кожного повіту, про склад фонду, читацькі потреби, виявити вимоги та побажання селян до бібліотечного обслуговування, накреслити шляхи подальшого розвитку народних бібліотек Слобожанщини. У подальшому було вирішено обстежувати кожну сільську бібліотеку-читальню один раз на чотири роки. Це дослідження Д.Багалій назвав одним з кращих у науковому відношенні [18]. Плідна діяльність Комітету мала позитивні наслідки: на початку ХХ ст. Харківська губернія посідала друге місце за кількістю бібліотек у Російській імперії.

М.Сумцов як член української комісії при Видавничому

комітеті Товариства грамотності продовжував роботу з моделювання книжкового фонду народних бібліотек. Він брав участь в оцінці видань та рукописних матеріалів, які підлягали друкуванню, в їх подальшому розповсюдженні серед бібліотек, склав 20 тематичних списків літератури з питань етнографії, які потрібно було видати для загальнодоступних бібліотек. Члени цього комітету не тільки формували книжковий ринок для народу, а були й безпосередніми авторами, складачами, редакторами різноманітних видань. М.Сумцов активно співробітничав з редакційно-видавничими комітетами з підготовки «Народной энциклопедии и прикладных знаний» (М., 1910-1912. Т. 1-14), «Критико-библиографического словаря русских писателей и ученых» С.А.Венгерова (М., 1889-1904. Т. 1-6) тощо, подавши до цих видань декілька статей біобібліографічного характеру про видатних діячів Слобожанщини, історико-етнографічні матеріали та ін.

Працюючи в сфері народної освіти та виконуючи обов'язки голови міської училищної комісії (кінець XIX ст. - 1916 р.), члена повітової училищної ради (1902-1905), М.Сумцов був ініціатором заснування учбових бібліотек. За його пропозицією, міська Дума прийняла рішення про відкриття з осені 1899 р. 15 бібліотек при приходських училищах, виділення певної субсидії з бюджету Харкова для формування книжкового фонду. У січні 1899 р. Дума заслухала доповідь вченого про сучасний стан учбових бібліотек, їх фонди, про обов'язкову наявність бібліотеки при кожному шкільному закладі [6]. У 1911 р. М.Сумцов виступив на засіданні Думи з пропозицією про виділення 75 крб. зі спеціального місцевого бюджету на бібліотечне обладнання шойно відкритої бібліотеки 31-го міського училища [7]. Він постійно дбав про формування фондів шкільних бібліотек згідно з програмами позакласного читання учнів, їх читацькими запитами, про забезпечення довідковими та науковими виданнями у достатній кількості примірників. Про це свідчить такий незначний, на перший погляд, факт: 3 лютого 1914 р. на засіданні міської училищної комісії за пропозицією М.Сумцова було вирішено просити управу про

розсил в учбові бібліотеки історичної монографії Д.Багалія та Д.Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 г. по 1902 г.)» (Х., 1902-1912).

На думку М.Сумцова, головним у бібліотечному обслуговуванні школярів є керівництво їхнім читанням. У 1895 р. на прохання викладачів середніх спеціальних закладів різних регіонів Росії він як член педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства розробив рекомендації щодо позакласного навчання учнів в умовах бібліотек. Він намагався запровадити в кожен місцеву бібліотеку комплекс засобів та методів щодо виховання культури читання школярів, вважаючи, що учбова бібліотека має забезпечити кожного вихованця друкованим каталогом книг, а бібліотекар-викладач - складати індивідуальні бібліографічні списки літератури, тобто плани читання для учнів згідно з їх віком, здібностями, інтересами.

М.Сумцов був засновником, збирачем і головним хранителем бібліотечного фонду Слобідського музею (1921-1929). Р.Данковська вважає [9], що він розпочав формувати бібліотеку ще в період підготовки XII Археологічного з'їзду (Харків, 1902) і до останніх днів свого життя піклувався про збагачення її фонду. Так, він розшукав, придбав та опрацював цінну колекцію видань з етнографії (60 прим.) ученого-етнографа Дикарьова.

Після 1917-1920 рр. М.Сумцов турбується долею багатьох понівечених під час воєнно-політичних катаклізмів бібліотек, порушує питання про нагальну потребу в формуванні фондів заборонених книжок, їх розшук у місцевих бібліотеках, книжкових складах; доукомплектування цінних видань шляхом книгообміну із зарубіжними бібліотеками й видавництвами, пожертвувань; радить організувати для такої літератури спеціальні книгозбірні, популяризувати її [8].

Заслуги М.Сумцова як одного з фундаторів ХГБ, Першої та Третьої безплатних бібліотек-читалень, шкільних, сільських народних книгозбірень в історії бібліотечного будівництва є незаперечними, що підтверджують дослідження історії організації бібліотек.

1. Сумцов Н. К вопросу о Харьковской общественной библиотеке // Харьк. губерн. ведомости. - 1885. - 24 сент.
2. Сумцов Н. Успехи Харьковской общественной библиотеки за полгода существования // Там же. - 1887. - 29 апр.
3. Сумцов Н. О выборе места для постройки дома для общественной библиотеки // Там же. - 1893. - 5 дек.
4. Сумцов Н. О Боромленской сельской библиотеке // Там же. - 1895. - 18 окт.
5. Сумцов Н. Организация общественных и школьных библиотек. - Х.: Тип. губерн. правл., 1896. - 24 с.
6. Сумцов Н. Об ученических библиотеках при городских приходских училищах: (Докл. в гор. Думу) // Харьк. губерн. ведомости. - 1899. - 10 янв.
7. [Сумцов Н.Ф.] Протокол совещания председателя Училищной комиссии и члена Управы, заведующего школами [Н.Ф.Сумцова] о деятельности городских училищ // Известия Харьк. Гор. Думы. - 1911. - №8. - С. 46-47.
8. Сумцов Н. З приводу книгозбірні заборонених книжок // Наука на Україні. - 1922. - №3. - С. 209-210.
9. Данковська Р. Микола Сумцов як діяч Музею Слобідської України // Наук. зб. Харк. н.-д. катедри історії України. - 1924. - №1. - С. 23-26.
10. Двадцятипятилетие Харьковской общественной библиотеки. 1886. - 1911. - Х.: Печатник. 1913. - 46 с.
11. К исследованию библиотек-читален // Харьк. губерн. ведомости. - 1903. - 24 апр.
12. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869-1909. - М.: Тип. Товарищества И.Д.Сытина, 1911. - 261 с.
13. Отчет о деятельности издательского комитета Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1903 год. - Х., 1906. - С. 3-25.
14. Отчет о деятельности Комитета по устройству сельских библиотек и народных читален за 1900 г. // Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1900 год. - Х., 1902. - С. 211-257.
15. Отчет о деятельности 1-й и 3-й бесплатных народных читален и библиотек Харьковского общества грамотности в г. Харькове за 1897 год. // Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1897 год. - Х., 1898. - С. 76-112.
16. Отчет Харьковской общественной библиотеки за шестой год и протокол общего собрания членов ее 13 декабря 1892 года. - Х.: Тип. Зильберберга, 1892. - 42 с.
17. Первый год Харьковской общественной библиотеки / Сост. Ф.А.Павловский. - Х.: Тип. губерн. правл., 1888. - 16 с.
18. Собрание Общества грамотности: (О результатах исслед. б-к-читален Харьк. губернии) // Харьк. губерн. ведомости. - 1902. - 5 нояб.